

LEKSIKOGRAFINIAI ŠALTINIAI LIETUVIŲ KALBOS PASAULĖVAIZDŽIO TYRIMUOSE

Kristina Rutkovska

Vilniaus universitetas, Vilnius

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.11>

ANOTACIJA. Straipsnio tikslas – pristatyti metodiką, kurios pagrindu atliekama kalbos pasaulėvaizdžio rekonstrukcija pasitelkiant sisteminius duomenis (leksikografinius šaltinius). Siekiant šio tikslo pradžioje pristatomas lietuvių žodynų korpusas, aptariamos jų ypatybės, tarpusavio sąsajos, keliami klausimai dėl „leksikografinio pasaulėvaizdžio“ ribotumo, apžvelgiamos mokslininkų abejonės dėl šio tipo tyrimų objektyvumo ir moksliskumo bei pateikiama argumentų, pagrindžiančių tokių tyrimų prasmę. Antroje straipsnio dalyje pristatoma ir išsamiau aptariama leksikografinės analizės procedūra ir jos pagrindu mėginama parodyti, kokių duomenų gaunama iš žodynų. Nagrinėjant MOTINOS koncepto vaizdą, atspindėtą leksikografijoje, teigiama, kad leksikografiniai šaltiniai yra labai svarbūs koncepto rekonstrukcijai, o tokios analizės patikimumą garantuoja jos kompleksiskumas. Lietuvių žodynų korpusas yra aiškiai nukreiptas į liaudiškumą ir istoriškumą, todėl konceptų rekonstrukcijoje neišvengiamai atsiranda panchroninis aspektas.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: leksikografija, žodynai, konceptas, reikšmė, panchronija, tautosaka.

Įvadas

Naujausios Liublino etnolingvistų metodologinės nuostatos suponuoja gana platų naudojimąsi šaltiniais rekonstruojant kalboje įsitvirtinusį pasaulio vaizdą. Šaltiniai aprėpia trijų tipų duomenis: sisteminius (leksikografinius), eksperimentinius (gautus per anketines apklausas) ir tekstinius (surinktus iš tekstynų, publicistikos, interneto portalų). Tokio pobūdžio medžiaga buvo naudojama naujame Jerzy'io Bartmińskio inicijuotame tarptautiniame projekte, skirtame slavų ir jų kaimynų kalbos pasaulėvaizdžiui tirti (jo rezultatas – penkiatomis *Aksiologinis slavų ir jų kaimynų leksikonas* (le. *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów*; LASiS). Esminiu metodologiniu dėsniu Liublino kognityvinėje etnolingvistikoje laikomas subjektyvumas (le. *podmiotowość*) (Bartmiński 2007, 14), o koncepto

analizėje pagrindinis tyrimo tikslas apima ne tik pažintinio, bet ir emotyviojo bei pragmatinio pobūdžio žinias, kylančias iš individualios ir visuomeninės patirties (Bartmiński, Chlebda 2013, 71). Jerzy'io Bartmińskiego sukurtoje metodologijoje ypač akcentuojamas kultūrinis kontekstas, kuriame subjektyvus vaizdas (ar subjektyvūs vaizdai) formuojasi ir įsitvirtina įvairiuose kalbos kloduose. Kalba laikoma svarbia kultūros dalimi, nes ji ne tik kaupia svarbiausius jos požymius, bet ir pateikia kultūros objektų konceptualizacijos ir kategorizacijos būdus, liudija aksiologines sistemas, sudarančias kiekvienos etninės grupės funkcionavimo pagrindą. Aloyzas Gudavičius kalba tiesiogiai apie „tautą kalboje“; skatindamas ją tirti įvairiais aspektais, atskleisti, „kaip kalboje atrodo tauta – jos požiūris į pasaulį, to pasaulio supratimas ir vertinimas, jos kultūra pačia plačiausia prasme, įskaitant visą sukurtą artefaktų pasaulį, tradicijas ir kasdienės veiklos bei elgesio standartus. Tautos atspindys kalboje turi apimti ir tai, kas vadinama mentalitetu, tautine psichologija“ (Gudavičius 2000, 30).

Atlikus išsamią kelių konceptų analizę, pagrįstą Liublino etnolingvistų teorinėmis nuostatomis, norisi pasidalyti preliminariais pamąstymais dėl šaltinių, naudojamų lietuvių kalboje įsitvirtinusiame pasaulėvaizdžiui rekonstruoti. Pagrindinis dėmesys bus skiriamas būtent sisteminių duomenų analizei, nuo kurios paprastai prasideda sąvokų tyrimas bei jų denotacinių ir konotacinių savybių nustatymas. Straipsnyje daroma prielaida, kad lietuvių leksikografiniai šaltiniai yra labai svarbūs pasaulėvaizdžio rekonstrukcijai, nes dauguma jų puikiai atskleidžia archajišką lietuvių kultūrą, o jų paskirtis rengėjų visų pirma buvo suvokiama kaip tos kultūros esminių apraiškų dokumentavimas, išsaugojimas ir viešinimas. Svarbiausi lietuvių kalbos žodynai – akademinis *Lietuvių kalbos žodynas* (LKŽ), pastaruoju metu gausiai leidžiami tarnių žodynai, XIX a. dvikalbiai žodynai buvo rengiami remiantis įvairiais lietuvių prigimtinės kultūros šaltiniais ir gali būti laikomi kultūriniais, t. y. kultūros pagrindu parengtais, žodynais (plg. Sakalauskienė, Sawaniewska-Mochowa 2017). Šią mintį siekiama pagrįsti iliustruojant leksikografinių duomenų svarbą vieno koncepto – MOTINA – rekonstrukcijoje. Straipsnyje keliami ir bendresnio pobūdžio tikslai: aptarti lietuvių leksikografinių šaltinių korpusą, kuriuo naudojama pasaulio vaizdo kalboje (PVK) rekonstrukcijoje; atskleisti šių šaltinių ypatybes, akcentuojant jų išskirtinumą; pristatyti ir išsamiau aptarti leksikografinės analizės procedūros esmę; panagrinėti „leksikografinio pasaulėvaizdžio“ ribotumą ir abejones dėl šio tipo tyrimų objektyvumo ir moksliskumo. Manychiau, kad šie klausimai yra labai aktualūs jauniems mokslininkams, visų pirma doktorantams, rengiantiems pirmuosius mokslo darbus ir susiduriantiems su metodologinio pobūdžio sunkumais.

1. Pamąstymai apie lietuvių leksikografinių šaltinių teikiamą pasaulio vaizdą

1.1. Diskusijos dėl leksikografinių šaltinių panaudojimo PVK tyrimuose

Siekiant atskleisti leksikografinių šaltinių svarbą PVK rekonstrukcijoje verta grįžti į 2008 metus, kai atsiradus projekto EUROJOS koncepcijai buvo organizuotos kelios konferencijos, skirtos konceptų rekonstrukcijos principams aptarti tarp-tautiniu mastu. Buvo pareikšta skirtingų nuomonių dėl leksikografinių šaltinių vaidmens – nuo labai palaikančių rėmimąsi jais (Chlebda 2010, 7–20; Greń 2010, 57–66) ir atskleidžiančių įvairių žodynų svarbą atliekant konkrečių sąvokų (leksemų) analizę (Popowska-Taborska 2010, 121–124; Potapova 2010, 135; Rudenko 2010, 125–134 ir kt.) iki labai skeptiškų ir net neigiamų (Piotrowski 2010, 49–56). Pamėginasi glaustai pristatyti, mano supratimu, svarbiausius argumentus *už* ir *prieš*.

1. Dėl žodynų teikiamos informacijos subjektyvumo. Žodynas, sudarytas leksikografo, atspindi subjektyvią kalbos išteklių atranką. O leksika, kaip žinome, geriausiai atspindi tam tikros etninės bendruomenės pasaulio vaizdą, yra šio pasaulio interpretacija. Tos leksikos atranka ir jos parametrizacija žodyne tampa kalboje įsitvirtinusios interpretacijos interpretacija. Kai žodynai tampa etnolingvistico tyrimų objektu, jie sudaro tos interpretacijos „trečiąjį laipsnį“. Tada mintis, kad žodyno pagrindu galima atkurti „objektyvią realybę“, yra iliuzija (Chlebda 2010, 14).

2. Dėl žodyno kaip atskiro literatūrinio žanro teksto suvokimo (Miodunka 1989, 215). Leksikografas kuria žodyno tekstą turėdamas tam tikrą jo viziją ir remdamasis konkrečia metodologija, jis „kuria kaip rašytojas, oratorius, publicistas, poetas“ (Chlebda 2010, 14). Svarbi tampa jo intencija, nuo jos priklauso žodžių atranka, lemianti „menines“ sukurto teksto ypatybes.

3. Dėl leksikografijos, žodynų visumos, kaip „daugiabalsio“ naratyvo apie pasaulį suvokimo. Kiekvienas žodynas turi savo paskirtį, vartotoją ir atskleidžia tam tikro pasaulio fragmentą, nes neįmanoma sutelkti visos tautos leksikos viename žodyne. Atsižvelgiant į įvairaus tipo žodynus, jų teikiamą iš dalies subjektyvią informaciją galima apie tas pačias leksemas surinkti svarbių duomenų, ir jie bus tuo išsamesni, kuo žodynai bus metodologiškai skirtingesni ir įvairesni (Chlebda 2010, 15).

4. Dėl žodynuose teikiamos tęstinės informacijos, atskleidžiančios visą etninės leksikografijos tradiciją, o ne realų natūralioje kalboje įsitvirtinusių vaizdą. Yra nuomonių, kad žodynai perima informaciją iš anksčiau parengtų žodynų, taip pat pirmųjų daugiakalbių ir dvikalbių, o paskui ir pirmųjų didžiųjų žodynų. Jie nėra kuriami iš naujo, o tik rūšiuoja ir skelbia senąją medžiagą, pateikdami ir naujos. Tokiu atveju žodynų vaidmuo kalbos pasaulėvaizdžio rekonstrukcijoje pervertinamas (Piotrowski 2010, 53–54).

5. Dėl tiriamų leksemų leksinio semantinio tinklo nustatymo ir jų analizės platesniame kalbiniame kultūriniame kontekste. Akcentuojant dalykinių (semantinių) žodynų reikšmę kalboje slypinčio pasaulio vaizdo tyrimams pabrėžiama, kad svarbu ne tik semasiologinis (objektu tampa žodis), bet ir onomasio- loginis (objektu tampa sąvoka) tyrimo aspektas. Ypač svarbūs tampa žodynai, kurie tiriamąją sąvoką pateikia horizontaliosios (panašumo ir antonimijos) ir vertikali- osios (hipero- ir hiponimijos) kategorizacijos plotmėje. Tai padeda nustatyti tiriamųjų objektų vietą visoje leksinėje sistemoje, o ne izoliuotai iširti vieną lek- semą (Greń 2010, 57–58).

Minėtos diskusijos ir išdėstytos nuomonės buvo labai svarbios, Bartmińskis ir Chlebda jau pradiniam darbo etape rašė: „Žodynų duomenų analizė leidžia kal- bėti tik apie ypatingą „leksikografinį pasaulio vaizdą“, kuris turi būti lyginamas su vaizdu, atkurtu remiantis kitais šaltiniais“ (Bartmiński, Chlebda 2008, 22). Dabar Bartmińskio yra ypač akcentuojamas reikšmės sertifikavimas, patikrinimas (le. *certyfikacja*; Bartmiński 2015, 21): šiame procese reikėtų naudotis keliais žodynais, iš jų išskirti vertingiausias ir teikiančias įvairialypę informaciją, o žodynuose atsi- žvelgti ne tik į pateikiamas definicijas, bet ir jas patikrinti, analizuojant sąvoką neatsiejamai nuo leksinių semantinių ryšių tinklo. Pastarojo pagrindą sudaro tiek paradigminiai ryšiai (hiperonimai / hiponimai, sinonimai, antonimai, gramatiniai ir semantiniai vediniai), tiek sintagminiai ryšiai (junginiai, į kurių sudėtį įeina tiriamas žodis, pvz., *laisvė, lygybė, brolybė*; kolokacijos; frazeologizmai; patarlės, kaip stabilūs teksto vienetai). Pabrėžiama, kad duomenys tokiam tinklui sudaryti turi būti imami faktiškai iš visų žodynų: bendrųjų, etimologinių, frazeologizmų, sinonimų, antonimų. Naudojantis bendraisiais žodynais patartina nesiriboti vien leksemų definicijomis, bet atsižvelgti į visus žodyno straipsnyje pateikiamus duo- menis: kolokacijas, citatas, iliustruojančias antraštinio žodžio vartosena. Taip nu- statomas žodžio minimalus leksinis semantinis laukas, o žodžių eksplikacijų ana- lizė atskleidžia papildomų reikšmių, ne visada atspindimų žodžių definicijose. Tai leidžia žodžio denotacines ypatybes papildyti konotacinėmis ir joms pateikti „kal- binių įrodymų“ (le. *dowody językowe*, Wierzbickos terminas; Wierzbicka 1993), esančių įvairiose kalbos atmainose. Toks platus žodynų pasirinkimas ir daugiaas- pektis jų tyrimas siekiant atkurti sąvokos struktūrą suteikia tyrėjui labai vertingos ir svarbios informacijos.

Pritarčiau nuomonei, kad žodynas, ypač akademinis, yra tam tikro žanro teks- tas, padedantis atskleisti kultūrinį žodžio funkcionavimo kontekstą, o to teksto tipas priklauso nuo žodyno sudarymo principų, medžiagos atrankos. Manychiau, kad atkurti visiškai objektyvų pasaulio vaizdą per kalbą praktiškai neįmanoma, nes subjektyvios informacijos teikia ne tik žodyno tipas, bet ir kiekvienas tekstas (pu- blicistinis, grožinis). Juose neišvengiamas subjektyvumo komponentas, nuomonė, išreikšta tam tikrais žodžiais. Pastarųjų metų PVK tyrimus papildė vis naujos teo-

rijos ir ketinimai patikrinti reikšmę naujais empirinės medžiagos klodais. Nepaprastai svarbūs yra šnekamosios kalbos, įvairių sociolektų, subkultūrų žodynai, net negatyvūs duomenys (Kozłowska-Doda 2015, 177–206) ir „anuliuoti“ šaltiniai, viešumoje paprastai neminimi dėl politinių arba socialinių priežasčių (Chlebda 2014, 44). Naujos informacijos apie tiriamąjį konceptą suteikia ir kiti, jam artimi objektai, o vieno žodžio apibrėžčių tyrimas suteikia prieigą prie kitų konceptų (Bartmińska 2020b, 63–64), leidžia juos nuodugniau iširti, skatina mąstyti globaliau, suponuoja plačios koncepto sferos, savotiško kultūrinio makrokonteksto, kuriame formuojasi sąvoka, atkūrimą. Daugybės subjektyvių nuomonių apie pasaulį suma ir sudaro jo realų, kiekvienos tautos kalboje atspindėtą pasaulėvaizdį ir pasaulėjautą.

1.2. Lietuvių kalbos leksikografinių šaltinių korpusas, taikomas PVK rekonstrukcijoje

Visų tarptautiniame projekte EUROJOS dalyvaujančių kalbų tyrėjams buvo siūloma sudaryti žodynų korpusą, kuriuo būtų galima remtis rekonstruojant etninius konceptus. Lietuvių kalbos žodynų sąvadas ir jų bibliografija pristatomi leksikografų darbuose (Jakaitienė 2004, Zubaitienė 2014). Juose atlikta mokslinė žodynų analizė buvo labai naudinga apibrėžiant korpusą, tinkamiausią lietuviškų konceptų rekonstrukcijai. Darbo procese nuosekliai naudotasi trimis pagrindiniais bendraisiais žodynais (LKŽ, DLKŽ, BKŽ), taip pat palyginimų, frazeologijos ir kolokacijų žodynais (PŽ, FŽ, LKKŽ). Labai vertingi reikšmės analizei buvo ir semantiniai žodynai (AŽ, SŽ, SLKŽ). Dėl užfiksuotos originalios medžiagos buvo tirti dvikalbiai žodynai (IŽ, JŽ, PŽ, DŽ) (jų nelaikyčiau verstiniais, nes dažnai lietuviška medžiaga juose yra kur kas išsamesnė negu kitų kalbų leksika) (plg. Sakalauskienė, Sawaniewska-Mochowa 2019, 25). Pagal situaciją siekiant atskleisti sąvokos formavimosi ypatybes buvo naudojamos ir senaisiais žodynais, pvz., Sirvydo žodynu, o nuosekliai – etimologiniais žodynais ir etimologijos duomenų bazėmis (PEŽ, LKEŽ, LKEDB). Gana daug vertingos informacijos esama ir tarmių žodynuose, kurių dabar jau turima 12 (DKŽ, DTŽ, KRŠŽ, KŠŽ, KTŽ, LTŽ, PPAŽ, ŠRDŽ, ŠVŽŽ, VŠŽ, ZaŠŽ, ZŠŽ). Naudingi tokio pobūdžio tyrimams būtų ir įvairių subkultūrų žodynai: jie paprastai pasižymi semantiniais neologizmais ir ekspresyvia leksika. Lietuvoje tokių žodynų dar nėra daug – žargonų, kalinių žodynai (LŽB, KKNŽŽ). Čia aptartą platų žodynų pasirinkimo spektrą lėmė kelios aplinkybės. Apie jas plačiau bus rašoma, pristatant svarbiausius žodyno struktūros elementus, naudojamus koncepto analizei – definicijas ir iliustracinę medžiagą, o kol kas tik galima konstatuoti, kad, įtraukus į koncepto tyrimus apie 30 žodynų korpusą, jau šiame etape atkuriamas jo daugiabalsis vaizdas.

1.2.1. Definicija ir jos pritaikymo spektras

Leksikografinė žodžio definicija paprastai perteikia esminius jo požymius. Joje dažni ne tik aprašomojo, enciklopedinio pobūdžio paaiškinimai, bet ir hiperonimai, nurodantys rūšinius įvardijimus, priskiriančius tiriamąjį objektą prie kitų panašių tam tikros klasės objektų ir sudarančius atspirties tašką jiems apibūdinti, pvz., *namai* gali būti siejami su hiperonimais *pastatas* arba *žmonės* (gyvenantys kartu) – tai suponuoja skirtingą jų aiškinimą. Lietuvių kalbos žodynuose tokio pobūdžio definicijų yra gana daug, bet juose kur kas dažnesnės sinoniminės definicijos. Jos leidžia aptikti pluoštus žodžių, turinčių semantinių sąsajų su tiriamuoju žodžiu, bet nenurodomų sinonimų žodynuose. Sinoniminėmis definicijomis kuriamas minimalus tiriamos sąvokos makrotekstas, o tų sinonimų paieškos kitose definicijose padeda rekonstruoti leksinį semantinį lauką. Geras pavyzdys čia yra Monikos Bogdzevič atlikti jausmų pavadinimų leksinių semantinių laukų tyrimai (Bogdzevič 2020). Ypač gerai definicijos pateiktos LKŽ – jos jungia pagrindinį žodį su jo tarminiais variantais, pasenusiais žodžiais, skoliniais. Ko gero, tai yra vienintelis įmanomas būdas susieti visą įvairialypę žodyne pateikiamą leksiką.

Atliekant reikšmės sertifikavimą definicijos lygmeniu įvairiuose žodynuose – sinchroniniuose ir diachroniniuose – faktiškai atkuriamą sąvokos formavimosi eiga ir su ja susiję procesai (reikšmės specifikacija, centralizacija, metaforizacija kaip pagrindinis polisemiją formuojantis mechanizmas). Čia labai vertingi ne tik etimologijos, bet ir istoriniai, tarmių žodynai, nes pastaruosiuose dažnai pateikiama archajiškų reikšmių. Svarbu pabrėžti, kad dabartinės kalbos žodynuose (visų pirma įvairiuose DLKŽ leidimuose) pateikiama ne tik realiai vartojamų, bet ir senstelėjusių reikšmių. Manychiau, kad taip siekiama išlaikyti svarbias tautinio identiteto išskirtinumą atskleidžiančias reikšmes. Štai žodžio *šeimyna* DLKŽ pateikiamos tokios reikšmės: ‘visi namų žmonės (savi ir svetimi)’; ‘samdiniai (tarnai, kartu gyvenantys darbininkai)’. Dėl antros reikšmės aktualumo kyla abejonių, bet ji tampa labai svarbi šiuolaikiniame kontekste, žodis šia reikšme grįžta į apyvertą, jis vartojamas dabartinėje kalboje pavadinti šeimoms, įvaikinančioms vaikus. Deja, žodynai šios naujos reikšmės dar neatspindi, ją liudija internetiniai tekstai.

1.2.2. Iliustracinė medžiaga

Reiškiniai, susiję su reikšme ir jos geneze, nagrinėjami toliau, siekiant papildyti esminius, skiriamuosius (distinktyvinius) žodžio bruožus naujais, perteikiančiais žodžio ir už jo slypinčios sąvokos konotacines savybes. Tam tikslui, kaip jau minėta, analizuojama visa iliustracinė medžiaga. Ir čia norėtusi akcentuoti vieną svarbų reiškinį, būdingą visų pirma LKŽ. Žodžių iliustracijas jame paprastai sudaro tarminiai arba tiesiog šnekamosios kalbos pavyzdžiai, tarp jų pasitaiko ir

smulkiosios tautosakos, dainų, tikėjimų fragmentų, o tokių žodžių, kaip, tarkim, *žemė, moteris, boba*, jie sudaro daugumą. Žodžio dokumentacija LKŽ paprastai prasideda nuo senųjų religinių raštų, paskui teikiami senųjų žodynų pavyzdžiai, laipsniškai pereinama prie tarmių ir tautosakos medžiagos, visa tai minimaliai papildoma šiuolaikinių raštų ir grožinės literatūros pavyzdžiais (pastarųjų, beje, labai nedaug). Norint įvertinti šio pagrindinio ir svarbiausio lietuvių kalbos žodyno naratyvo tipą, apie kurį buvo užsiminta anksčiau, galima teigti, kad tai tautinį, liaudišką ir iš dalies religinį pasaulėvaizdį atskleidžiantis tekstas.

Dabartinės kalbos žodynai teikia tik dabartinėje lietuvių kalboje vartojamas reikšmes, iliustruotas trumpais pavyzdžiais, bet į akis dažnai krinta sąsajos su LKŽ: kartojamos sinoniminės definicijos, teikiami panašūs pavyzdžiai, duodama vaizdingų tautosakos fragmentų (plg. žodį *žemė* DLKŽ). Sunku plačiau komentuoti BLKŽ struktūrą, nes daugumos mūsų ištirtų žodžių jame dar nėra. Sąsajų su akademinio žodynu turi ir antonimų bei sinonimų žodynai. Tad išlieka tie patys probleminiai žodynų sudarymo ir sykiu jų medžiagos tinkamumo PVK rekonstrukcijai klausimai: žodynų subjektyvumas, jų medžiagos perimamumas, o kartu ir galimybė įvertinti jų autorių intencijas. Tai ne tik liaudiškumą, etniškumą, atskirai diachroniją ir sinchroniją atspindinti medžiaga, bet tiesiog panchronija grindžiamas daugiabalsis tekstas. Apie istorinius tipologinius LKŽ bruožus jau nemažai rašyta, pabrėžta, kad tokia buvo šio žodyno koncepcijos esmė (Pupkis 2013, 24). Noras išlaikyti šias ypatybes matomas ir kituose žodynuose. Tad PVK rekonstrukijoje naudojantis LKŽ kaip pagrindiniu žodynu ir remiantis visais su juo susijusiais leksikografiniais šaltiniais, įžengiama į panchroninio tipo tyrimus, laikomus globaliais, jungiančiais, o ne izoliuotais, autonominiiais. Jie leidžia formuoti holistinę požiūrį į tiriamąjį objektą. Tokios PVK tyrimo perspektyvos pastaruoju metu ypač akcentuojamos ir teigiamai vertinamos (Łozowski 1999, 26–27; Niebrzegowska-Bartmińska 2020, 67–68).

Pagrindinių lietuvių kalbos žodynų perteikiamas požiūris į pasaulį siejasi su tomis vertybėmis, kurias visa tauta labai brangina, – išskirtine archajiška kultūra ir neišsemiamais kalbos turtais. Tai išlaikyti svarbu visiems, gyvenantiems Lietuvoje ir už jos ribų, nes šie dalykai sudaro identiteto pagrindą (plg. Vilkienė 2015). Todėl daroma prielaida, kad atrinktos žodyno leksikos trečiojo laipsnio interpretatorius, etnolingvistas antropologas, siekiantis kuo tiksliau atskleisti lietuvių kalbos pasaulėvaizdį, nagrinėdamas daugelį sąvokų, turėtų ne tik imtis išsamios leksikografinės analizės, tirti tarmių žodynus, bet ir nukreipti žvilgsnį į tautosakos šaltinius. Tyrimų, kuriuose leksikografinė medžiaga jungiama su tautosakine, jau yra atlikta (plg. Gritėnienė 2016). Jų vertę rodo ir mano atlikta koncepto MOTINA analizė (Rutkovska 2021). Tad tokie tyrimai būtų logiška reikšmės sertifikavimo tąsa: ją mini ir Liublino etnolingvistai.

2. MOTINOS koncepto analizė remiantis leksikografiniais šaltiniais

Antroje straipsnio dalyje pristatoma leksikografiniais šaltiniais pagrįsta koncepto MOTINA analizė. Šis konceptas priskiriamas prie „pavyzdinių stereotipų (konceptų)“, kuriems būdingas modalinis dėmuo „toks, koks būti turi“ (Niebrzegowska-Bartminska 2020, 125), o jų analizei daug dėmesio yra skyrę Manfredas Bierwischas (1969), George'as Lakoffas (1986), Anna Wierzbicka (1999), Jerzy'is Bartmiński (1988, 2007). Tai viena iš esminių kiekvienos tautos vertybių.

Žodžiui *motina* būdinga tai, kad jis gana silpnai atspindėtas leksikografiniuose šaltiniuose, todėl jo analizė yra gana trumpa, telpanti į vieną straipsnį. Šio koncepto rekonstrukcijai reikalingos medžiagos rasta ne visuose jau minėtuose žodynuose, todėl pasinaudota tik tais, kurie atitiko keliamus tikslus, nors kaupiant medžiagą su jais visais buvo susipažinta.

2.1. LKŽ

Lietuvių kalbos žodyne (LKŽ) pateikiamos šešios pagrindinės *motinos* reikšmės:

1. 'moteris savo vaikams, mama, motė'; šios reikšmės atspalviai: 1a. *prk.* 'apie tai, kas labai artima, brangu': *Žemė – mūsų visų motyna* (K II 75); *Tu Lietuva, tu mieliausia mūsų motinė!* (A. Baran); 1b. 'moteris, turinti ar turėjusi vaikų';
2. 'žmona, pati';
3. 'patelė, turinti jauniklių';
4. 'vienintelė bičių šeimos patelė, galinti dėti kiaušinėlius, bičių karalienė, bitinas, bitinėlis';
5. 'senoji bulvė, iš kurios išauga naujos';
6. *prk.* 'ko nors pradžia, šaltinis, pagrindas'.

Taksonominėse žodžio apibrėžtyse išskiriami du esminiai motinos požymiai: 'buvimas moterimi (žmona)' ir 'turėjimas vaikų' (tai apima ir gyvūnijos bei augalijos pasaulį), o atidesnis perkeltinių reikšmių perskaitymas atskleidžia ir tokius jos bruožus: 'naujam gyvenimui pagrindą duodanti' (5); 'aukštą statusą turinti' (vienintelė, karalienė) (4); 'labai artima ir mylima' (1a); 'ko nors pagrindas' (6).

Iliustraciniai pavyzdžiai, kurių didesnę dalį sudaro lietuvių liaudies dainų posmeliai ir kelios citatos iš grožinės literatūros, pirmąją reikšmę papildė funkcijomis, kurias atlieka moteris, turinti vaikų: ji augina, moko, bara, myli, užstoja, palydi į pasaulį, nusprendžia (dukros) likimą, laidoja – dalyvauja visame savo vaiko gyvenime:

Motinos rankos! Kaip sodo plaiši obelėlė, mane jos lyg žiedą į saulę pakėlė (E. Miež); *Kai aš buvau mažutytė, mañ mylėjo motyntyė* (d.) (Ds); *Motynele, mano užvadėlis, mano užstovėlis!* (J); *Motynele, aš josiu jau* (Krtn); *Ten ne viena motynėlė sūnyčių*

raudojo (LB 45); *Dainiuosi dainiuosi, i nė galo, nė krašto – o ta vis motynikė, amžinatilsj, išmokė* (Žv); *Ir išėjo dukrytėlė rūtytelių skinti, ir išėjo motinutė dukružėlės barti* (Gdr); **Neduod**, *motinėle, už šelmos bernelio, už to pijokėlio* (Šr).

Atskirai žodyno straipsnyje pateikti smulkiosios tautosakos žanrų (daugiausia paremių) pavyzdžiai atskleidžia ir kitas jos savybes: žavėjimąsi savo vaiku, besąlygišką meilę jam, griežtumą vaikui (mušanti), gebėjimą užtikrinti jam nerūpestingą gyvenimą, apsaugoti jį. Aiškėja ir jos išskirtinumas: motina gali būti tik viena, ji šeimos moralės saugotoja. Vaiką ir motiną jungia abipusis ryšys, vaikas motinos gedi, ją praradęs netenka gyvenimo džiaugsmo. Motinos gerumas atskleidžiamas ją priešinant su pamote ir ragana (veidmainyste):

Kiekvienu motina savo vaiką giria (PP 151); *Geras, blogas – motinai vis vaikas* (Trgn); *Motinos mušimas – sviestu tepimas* (Bsg); *Motina visa [kas negera] pamiršta* (LTR Pp); *Tarp dviejų motinų vaikas be galvos* (Krp); *Gyvenu kaip ant motinos kelių (be rūpesčių)* (rš); *Naktis – mano motina* (sako vagis) (Tsk); *Motinos ašaros veltuo nenuėina* (LTR Pp); *Verkia kai motinos mirusios* (Sln); *Motinos nēr – visko nēr* (Gs); *Akysna motina, už akių ragana* (TŽV 601); *Viena diena motina, kita diena močeka* (sakoma apie nepastovų orą) (B).

Nagrinėjant perkeltinių reikšmių pavyzdžius galima aptikti ir kitokių motinos bruožų. Ji gali būti motina ne tik savo vaikams, bet ir visai tautai, ryškėja motinos žemės / tėvynės ryšys:

Žemė – mūsų visų motyna (K II 75); *O motina žeme, kokia tu graži ir vaisinga!* (sp); *Tu Lietuva, tu mieliausia mūsų motinėle!* (A. Baran).

Frazeologiniai junginiai atskleidžia motinos ir vaiko artumą – tiek fizinį, tiek būdo: vaikas gali paveldėti jos išvaizdos ypatumus ir charakterio bruožus:

kailį į motiną atnėręs ‘tokio pat plauko, kaip motina (apie gyvulius)’: *Karvutė visą kailį bus į motyną atnėrusi* (I); *kaip iš akių motinos kritęs* ‘labai panašus į motiną’ (J. Jabl); *motinos ir trupinius parinkęs* ‘motinos būdo’ (*Marytė, jo sesuo, motinos ir trupinius parinkusi, jį slaugė* (rš).

Motinai priskiriamą atsakingumą už vaiko moralinį auklėjimą pabrėžia frazeologizmas: *krikšto motina* (Rm) (dažnai: *krikštamotė*). Vedinys *motinžudys* ‘motinos žudytojas’ kalba apie motinų patiriamą vaikų žiaurumą.

Žodyne pateiktos motinos definicijos nukreipia į straipsnį *mama* ir jo reikšmes: ‘motina vaikui’; ‘žmona, pati’ ir *motė*¹ bei jo reikšmes: ‘žmona, pati’; ‘moteriškė; motina’; ‘krikšto duktė’; ‘žiedo dalis, kurioje po apdulkinimo užsimezga ir auga vaisius, piestelė’; ‘gimda’.

1 Šis žodis su nuorodomis *psn.*, *tarm.* įtrauktas ir į DLKŽ (pateikiamos dvi jo reikšmės: ‘žmona’ ir ‘motina’), bet jo jau nėra naujausio BLKŽ žodžių registre.

Iš pateiktų definicijų aiškėja, kad vyro ir moters santykiuose pabrėžiamas jos pagrindinis vaidmuo – būti motina savo vaikams (vyras į ją kreipiasi *mama* arba *motė*), o perkeltinės reikšmės ‘žiedo dalis, kurioje po apdulkinimo užsimezga ir auga vaisius, piestelė’; ‘gimda’ atskleidžia gebėjimą pradėti vaiką, jį nešioti, auginti, brandinti ir saugoti savo kūne.

Pateikti iliustraciniai smulkiosios tautosakos pavyzdžiai atskleidžia dar dvi motinos ypatybes: vaiko maitinimą krūtimi: *Motė savo vaikui krūtį įbruka, bet proto neįbruks* (Sln) ir dosnumą vaikui: *Tėvo diržas nesulenkiamas, motės skrynia neuždaroma, sūnaus žirgas nesulaikomas* (kelias, ežeras, vėjas) (Jrg).

Vediniais *motė, močia*, paimtais iš tautosakos, vertinami bruožai, motinos perduodami dukrai (geri ir blogi), pabrėžiamas jos gerumas vaikui, išskirtinumas iš kitų moterų, pareiga auklėti vaiką ir juo rūpintis:

Kokia motė, tokia ir duktė (Arm); *Nors motė ir pikta, bet vis geresnė už pamotę* (Lp); *Močios mušimas – sviestu tepimas* (Ds); *Dviejų močių vaikas be nosies* (Ds); *Močia to viena, o pačių pilna kluoniena* (Trgn).

Motinos vardu vadinama ir šilumą teikianti saulė:

Saulutė močė mus atgaivino (rš).

2.2. Tarmių žodynai

Didelė tarmių bei tautosakos pavyzdžių ir reikšmių LKŽ straipsniuose gausa skatina išsamiau paanalizuoti šiuos žodžius remiantis tarmių žodynais². Tarmių žodynuose atskirais straipsniais pateikiami vediniai, tarp jų ir žodžių *motina, mama* deminutyvinės formos. Jų pavyko aptikti daugiau kaip 40. Šiais žodžiais pabrėžiama motinai jaučiama meilė, švelnumas ar pasireiškia kiti semantiniai atspalviai:

*motinėlė, motinytė, motinutė, motutė, momutė, mamytė, motkė, motšė, momlė, mamulitė, motulė, mamuliutė, mamunė, mamutė, momuta, momukė, momulė, mamaitė, mamukutė, mamutikė, mamukas, mamuliukas, mamunė, mamunėlis, mamyčiukė, mamulytutė, mamaitužužėlė, mamužytėlužėlė*³.

Augmentatyvinių formų yra kiek mažiau, bet jos turi svarbių konotacinių savybių. Tai galėtų būti vyresnio amžiaus moters apibūdinimas arba familiarų santykį su motina parodantis kreipinys ar apibūdinimas:

močia ‘motina (su mažesne pagarba variant)’ (KŠŽ), čia svarbi ir perkeltinė reikšmė ‘sena sėklinė bulvė’ (LKŽ); *močia* fam. ‘motina’; ‘(tik voc.) vyresnio amžiaus vyro kreipimasis į žmoną’ (VŠŽ); *motka* fam. ‘motina’: *rukydava jo motka* (VŠŽ).

2 Žiūrėta 12 žodynų (DKŽ, DTŽ, KRŠŽ, KŠŽ, KTŽ, LTŽ, PPAŽ, ŠRDŽ, ŠVŽŽ, VŠŽ, ZaŠŽ, ZŠŽ). Už labai kruopštų šių duomenų surinkimą autorė dėkoja dr. Monikai Bogdzevič. Pavyzdžiai pateikiami pusiau fonetine rašyba.

3 Ypač daug tokių formų yra pateikęs Vilius Kalvaitis (1910).

Tarminės pagrindinių žodžių formos faktiškai neturi naujų reikšmių, minėtinas tik tarmėse labai paplitęs atvejis, kai mažiškiečių žodžio *mama* forma buvo vadinama ir močiutė, kartais net specialiai pabrėžiama, kad tai tik kartu su šeima gyvenanti močiutė, kuri, be abejonės, padėdavo rūpintis vaikais:

mamytė ‘tėvo motina, gyvenanti su anūkais’: *Mamyte vadinom tik tą močiutę, kur gyveno su mumi* (DKŽ); *mamalė* ‘senelė, tėvų motina’: *mamalė, nieka nežina* (ŠRDŽ, PvnR); *mama* ‘močiutė, senelė’: *mata, kartas mam(a) i mamytės mam(a)* (ŠVŽŽ, Ms); *mamyčiukė* ‘močiutė, senelė’: *mamyčiukė mūz giedodavo gegužines* (ZŠŽ, Jnk); *mamuka* ‘močiutė, senelė’: *tėtės mamą vadidavom mamuka* (ZŠŽ, Snt); *mamulkėlė* ‘močiutė, senelė’: *senukę tai mamulkėlė vadidavom* (ZŠŽ, Nm); *matušė* ‘senelė’: *ka matušė suserga, nabibuva kam ni apsižigoute; matušėlė* dem. ‘senelė’: *omžinatelsi musa matušėlė gera balsa turieje* (KTŽ); *motkėlė* ‘močiutė, nejauna motina’ (DKŽ).

Motinai priskiriamas bruožas ‘rūpintis, auginti, auklėti’ turi tąšą ir močiutės apibūdinime, jai irgi viena iš svarbiausių funkcijų tampa „pakartotinės“ motinystės vaidmuo.

Nauja žodžio *motina* reikšmė pastebima tautosakoje: tai didelis pėdas, surištas iš trijų mažesnių pėdų, minimas rugiapjūtės apeigose: *motinėlə* ‘tripėdis’: *aš raišuoju motinėles, vo, pati prinešuoje piedus* (KTŽ); plg. ir LKŽ: *motinėlə* ‘kertant rugius, paskutinė pradalgė, dar vadinama „boba“’.

Šauksmininko forma kreipiamasi į motiną, norint labai tvirtai ką nors paneigti arba patvirtinti, parodyti nuostabą. Panašių kreipinių funkcijas yra tyrę semantikos specialistai⁴:

motu „voc. ‘motina’: *ai, motu, kas ca daros; motu, aš šito nepadarysiu* (DTŽ); *mo* voc. ‘motin, mama’: *Mo ir bocia, jau daugės nei(š)sivysim* (LTŽ, Psl); *motynaliau* interj. ‘vaje’: *muotynaliau, kuo nepasotau* (ŠRDŽ, Vksn); *mamutėliau* interj., *vajetus mamutėliau* ‘nustebimui reikšti’: *vajetus mamutėliau, vajetus, baisu apsakyt* (ZŠŽ, Snt); *motinėliau* interj. ‘sakoma stebintis’: *vo, muotinėlau tu muna, kap ana pasibingusi* (KTŽ); *saule motina* ‘sakoma stebintis’: *dieve mano, kogz gražus vardas, saule motina* (KRŠŽ, Gvlt).

Manytina, kad tie šauksmininkai eufemistiškai vartojami vietoj šūksnių *Jėzus Marija!*; *Motina Švenčiausia!* ir pan.

Verti dėmesio iliustraciniai pavyzdžiai, teikiantys žodžiams *motina* / *mama* naujų semantinių ypatybių. Tai ypatingas rūpinimasis vaiku, ne tik globa kasdieniame gyvenime, bet ir religinių, moralinių normų bei nuostatų skiepijimas:

moma ‘mama, motina’: *aidavom su momu bažnyčian* (KŠŽ); *momulė* dem. ‘moma’: *aš gi, kap ajo, vedė dar komunijon tai, gi ir ražančių perka momulė, ir tuos tokus škaplierus* (PPATŽ); *motulė* malon. ‘motina’: *tai acimenu, motulė jau tuos šaltanosius kepo* (PPATŽ); *motinutė* dem. ‘motina’: *numirdama matinutė nepalika nieka, tik palika tuos žadėlius: saugakites grieka* (d.) (VŠŽ).

4 Posakio *O Jėzau!* reikšmės dabartinėje kalboje nagrinėjo Anna Wierzbicka (1996).

Nuolat pabrėžiama vaiko meilė motinai, panašiai kaip ir motinos vaikui, bet perdėtas prisirišimas prie motinos arba perdėta močiutės meilė vertinama neigiamai:

mamsėti intr. ‘nuolat šaukti „mama“’: *kuo mamsieji, a neprašiki* (ŠRDŽ, Krš); *mamis* scsm. ‘kas prilipęs prie mamos, negali be mamos’: *tuokis didelis i da mamis* (ŠVŽŽ, Ms); *mamius* smob. ‘nuo mamos neatstojantis, motiną sekiojantis vaikas’: *tas vaiks toks mamius* (ZŠŽ, Snt); *močinukas* smob. ‘močiutės mylimas vaikas, anūkas’: *močinuks toks, baisus močinuks* (ZŠŽ, Br).

2.3. Dabartinės lietuvių kalbos žodynai

Pateikdami vien dabartines žodžių reikšmes, abu naujausieji lietuvių kalbos žodynai (DLKŽ ir BLKŽ) skiria tik dvi žodžio *motina* reikšmes: 1. ‘moteris savo vaikui’; 2. ‘bitė, dedanti kiaušinėlius’.

Iliustracijose iš dalies atkartojami LKŽ pateikti tautosakos pavyzdžiai (*Kiekvienas vaikas motinai mielas; Motinos ašaros veltui nenuveina*). Jais akcentuojamos tokios motinos savybės: gebėjimas būti mama, auklėti (savarankiškai) savo vaikus, jais rūpintis ir juos mylėti (*Motinos meilė, rūpestis, džiaugsmas; Ji tapo motina; Daugia vaikė motina; Vieniša motina; Krikšto m. (krikštamotė)*). DLKŽ ir BKŽ pateikiama daugybė lietuvių kalboje iki šiol vartojamų mažybinių formų: *mama, ~elė, ~yčiutė, ~utė, ~aitė, ~ulytė, ~užė*. Pabrėžiamas ir neigiamas požiūris į perdėtą mamos meilę vaikui (*mamos (~ytės) sūnelis* ‘lepūnėlis’). Atkreiptinas dėmesys į vedinį *motiniškai* (rūpintis) (BKŽ), atspindintį motinai būdingą atsakingumą, švelnumą, o žodis *motinmedis* ‘medis, kuris yra apdulkinamas arba į kurį skiepijama kito augalo dalis’ pabrėžia motinos gebėjimą duoti naują gyvybę, maitinti savo vaiką.

2.4. Etimologijos žodynai

Reikšmių sąsajas tarp tarmių žodžių, vartojamų motinai pavadinti, paaiškina jų formų etimologija. Darinys *mót-yna / mót-ina* ‘motina’, pradžioje gal buvęs deminutyvas (Būga RR III, 815; cit. pagal LKEB), susiformavo iš lie. *mótė / móter-* ‘motina’ (plg. lie. *móčia* ‘motina’, *mot-ūlė* ‘motinėle’, *mot-ūtė* ‘t. p.’ ir pan.), kuris virto į ‘moteriškė, moteris’ (kai kur šnektose išliko reikšmė ‘motina’) (Mažiulis 2013, 152–154). Lie. *mótina* yra priesagos *-ina* vedinys iš senesnio tarmėse išlikusio *mótė* ‘motina’. Panašiai žodžių sąsajas aiškina ir Wojciechas Smoczyński (1982, 228–229): daiktavardžio *mótė* netiesioginių linksnių kamienas buvo *móter-* ir pakito panašiai kaip ir jo atitikmenys giminiškose kalbose: s. sl. *mati*, gr. *μήτηρ*, lo. *māter* ir t. t. Dabartinis lie. *mótė*, gen. *mótės* bei dažniau vartojamas *móteris*, gen. *móteries* turi antrinę reikšmę ‘moteris, žmona’. O šaknis *moč-* (žodyje *močia*) yra žodžio *motė* alomorfas, plg. reikšmes: *močia* ‘motina’, *močiulė* SD «matrix»,

močiutė ‘motinėle, mamytė; močiutė’. Iš to galima spręsti, kad pirminė žodžio *moteris* reikšmė buvo ‘motina’, o vėliau susiformavo jo mažybinė forma *motina*. Tai tik patvirtina teiginį, kad svarbiu moters vaidmeniu buvo laikoma motinystė. Išvados dėl žodžio *mama* etimologijos daugelio kalbininkų ir psichologų darbuose sutampa: jis aiškkinamas kaip vaikų šnekos žodis, vartojamas daugelyje ide. ir neide. kalbų (LKEŽ 2016, 770, 772–773). Tokia žodžio kilmė atskleidžia glaudų motinos ir vaiko ryšį.

2.5. Sinonimų ir antonimų žodynai, sociolektų žodynai

Sinonimų žodyne pateikiama labai daug mažybinių formų. Sinonimas *augyvė*, laikomas pasenusiu, pažymi motinos paskirtį auginti vaiką, o žodis *gimdytoja* – suteikti jam gyvenimą.

Antonimas *pamotė* pabrėžia motinos gerumą ir meilę vaikui, o antonimas *tėvas* jai priešinamas kaip kitos lyties atstovas, kuris dalyvauja vaiko auklėjime, bet yra mažiau svarbus jo gyvenime, nors turi būti gerbiamas kaip ir motina; čia atsiskleidžia svarbus motinos vaidmuo šeimoje ir jos funkcijos vaiko auklėjime:

Motinai vaikas visad mažai valgo, tik pamotei daug valgo (LTR); *Motinos dūžis – sviesto gniūžis, o pamotės žodis – tulžies kodis* (flk); *Vaikai pasklido po platų pasaulį naujos motinos ieškoti, tik pamotę rado!* (Piet); *Tik darnus motinos ir tėvo auklėjimas gali pakreipti vaikus norima linkme* (rš); *Gerbti – reiškia švelniai apsieiti su tėvu, motina, nebūti jiedviem stačioku storžieviu* (Blv); *Kad tėvas numiršta, vaikai pusėtini našlaičiai, bet motinos netekę, tai jau tikri vargšai!* (LzP); *Kad tu jau dienos nuo nakties neatskirtum, tėvo motinos nepažintum!* (Vlkv); *Tėvas miršta – stogai nuplyšta, motina miršta – vaikai išsklysta* (PPr); *Ko smurglojies, juk ne tėvas motina mirė* (Brs); *Aš nesu tėvą motiną užmušęs šiokią gūdžių naktį važiuoti* (Šts).

Lietuvių kalbos žargono bazėje pateikiami du vediniai: *matkė* ‘pagrindinė kompiuterio plokštė’ ir *matkelė* ‘mama, motina’, atspindintys jos gebėjimą būti ko nors pagrindu ir teigiamą požiūrį į ją, išreikštą mažybine forma. Svarbus faktas, kad *Kalinių žodyne* nėra nei žodžio *motina*, nei jo vedinių ar sinonimų. Galima manyti, kad tai atspindi teigiamą motinos vertinimą.

2.6. Frazologijos, palyginimų žodynai

Stabilieji žodžių junginiai atskleidžia motinos gebėjimą užtikrinti vaikui nerūpestingą gyvenimą (*gyventi kaip ant motinos kelių*), gebėjimą džiaugtis dėl vaiko: *džiaugiasi kaip motina, anūko susilaukus* (Krv P); *džiaugiasi kaip motina, dukterį išauginus, austi išmokinus* (Krv P), juo didžiutis ir girti: *giria kaip motina savo*

pirmagimį (vaikus, padūkusį vaiką) (KrvP). Neigiamai atsiliepiama apie perdėtą motinos rūpinimąsi vaiku, skatinantį jo nesavarankiškumą (*nuo motinos sijono atitrūkti* ‘pasidaryti savarankiškam’ (Švnč); *prie motinos subinės būti* vlg. ‘sakoma apie neišmanantį’ (Sg); *prie mamos papo augęs* ‘lepus’ (Šts). Didele nelaime, liūdesiu laikomas motinos (ir tėvo) praradimas (*kaip tėvą motiną palaidojęs*). Svarbus yra ir motinos pienas: *motinos pienu atsirūgti* ‘grasinama smarkiai mušti’ (Krv P).

2.7. Baziniai MOTINOS sindromai

Išnagrinėjus pagrindinių lietuvių leksikografinių šaltinių medžiagą galima apibrėžti esminius MOTINOS požymius, grupuojamus į stambesnes semantines kategorijas – bazinius sindromus. Šiai sąvokai suprasti būtina įvertinti įvairias matymo perspektyvas, susijusias su keliais žiūros taškais (prigimtis, išvaizda, funkcijos, veiksmai ir t. t.) bei stebinčiu ir vertinančiu subjektu: tiksliai neapibrėžtas individas, pati save vertinanti motina, jos vaikas ir visa bendruomenė.

Fiziniai, gamtiniai motinos gebėjimai: ji yra moteris, žmona; gimdo; maitina krūtimi; geba nešioti vaiką savo kūne ir tokiu būdu fiziškai jį apsaugo; perduoda vaikui savo išvaizdos ypatumus ir charakterio bruožus.

Motinos veiksmai (susiję su vaiku): ji augina, moko, bara, myli, užstoja, palydi į pasaulį, ištekina, laiduoja – dalyvauja visame savo vaiko gyvenime; yra dosni vaikui; užtikrina vaikui nerūpestingą gyvenimą; yra vaikui gera; jaučia pareigą vaiką auklėti ir juo rūpintis; teikia šilumą; žavisi savo vaiku, besąlygiškai jį myli; geba būti griežta (mušti vaiką); yra moralinių normų bei nuostatų skiepytoja; gali netyčia pakenkti vaikui (perdėta mamos ar močiutės meilė vertinama neigiamai); geba būti mama ir viena, savarankiškai auklėti vaiką, juo rūpintis ir jį mylėti; motinai būdingas atsakingumas, švelnumas; ji geba džiaugtis, didžiulis vaiku ir jį girti; siekia tapti gera motina

Vaiko santykiai su motina: vaikas jaučia motinai tiek fizinį, tiek būdo artumą; motina yra labai artima ir mylima; vaikas motinos gedi, ją praradęs netenka gyvenimo džiaugsmo; jaučia motinai meilę, švelnumą; perdėtas prisirišimas prie motinos yra vaikui žalingas; motina yra arba turi būti vaiko gerbiama.

Motinos statusas bendruomenėje: svarbiu moters vaidmeniu laikoma motinystė; tai užtikrina jai išskirtinumą tarp kitų moterų; motina yra aukštą statusą turinti (vienintelė, karalienė); motina gali būti tik viena, gali būti šeimos moralės saugotoja; ji yra svarbesnė už tėvą, dalyvaujantį vaiko auklėjime.

Motina žemė / tėvynė: ji gali būti motina ne tik savo vaikams, bet ir visai tautai; atlieka svarbų vaidmenį gyvūnijos, augalijos gyvenime, jos paskirtis – pratęsti vegetacijos ciklą ir užtikrinti gyvūnijos gausą; papročiuose ji tapatinama su ritualiniais daiktais, kurie atlieka „vyriausiojo“ nario funkcijas.

Apibendrinimas

1. Atliekant žodžio semantinę ir konotacinę analizę vertingiausių duomenų teikia LKŽ, o jį papildo tarmių žodynai, nors dalis svarbiausios informacijos yra akademiniame žodyne (pvz., *motina* ‘pagrindinis pėdas per rugiapjūtę’ ir kt.). Pagrįsti senąsias reikšmes padeda etimologiniai šaltiniai (žodynai ir bazės). Jie atskleidžia sąvokos genezę (pvz., sąsajas tarp žodžių *motina* : *moteris* : *močiutė*), išryškina jos branduolį. Kartu šie žodynai, kuriuose pateikiamas archajiškas kultūrinis kontekstas, lyg „užsimena“, kokių dar svarbių sąvokos ypatybių galima aptikti tautosakos šaltiniuose (pvz., žinių apie motinos vaidmenį vaiko auklėjime; daugialypių jos sąsajų su vyru interpretacijų; pamotės ir raganos analogijų pagrindimo; gyvūnijos ir augalijos prado atradimo).
2. Dabartiniai lietuvių kalbos žodynai atskleidžia šiuolaikines žodžio reikšmes ir parodo jo funkcionavimą bendrinėje kalboje (nors kartais jų ryšys su LKŽ labai akivaizdus). Deja, juose faktiškai nerandame gyvos, ypač šnekamosios, kasdienės, kalbos pavyzdžių, trūksta ir stabilijų žodžių junginių, vaizdingų metaforų, labai reikalingų siekiant atskleisti žodžio konotacines savybes. Todėl šiuo požiūriu vertingesni semantiniai žodynai (antonimų, sinonimų), kuriuose akcentuojami svarbiausi žodžio struktūros elementai pasitelkiant semantines analogijas arba priešingybes. Svarbūs yra ir „nuliniai“ duomenys, pvz., žodžio *motina* nevartojimas *Kalinių žodyne* apsaugo jį nuo neigiamų konotacijų.
3. Šiame straipsnyje analizuojant MOTINOS konceptą ir remiantis tik leksikografiniais šaltiniais pavyko užčiuopti įvairias požiūrio perspektyvas, išskirti ją vertinantį subjektą, nustatyti sąvokos aspektų savarankiškas semantines grandines (vienaip motiną vertiną visuomenė, kitaip – vaikas). Leksikografinė medžiaga atskleidžia ir konceptualias sąvokas, artimas MOTINOS konceptui: ŽEMĖ, TĖVYNĖ, SAULĖ. Jų tyrimai galėtų papildyti MOTINOS konceptą ir suteikti jam naujų svarbių ypatybių.
4. Žodyno (-ų) struktūroje neįmanoma atsekti atskirų diskursų, nes ne visi jie vienodai atspindėti, todėl galima kalbėti tik apie bazinius, esminius sąvokos bruožus. Kaip tik dėl to žodynai, paremti didžiule empirine baze, kurios dalis paprastai lieka kartotekoje, yra labai vertingi. Jie atskleidžia koncepto branduolį ir nubrėžia tolesnių sąvokos tyrimų gaires. Tęsiant koncepto tyrimą ir pasitelkiant šiuolaikinių diskursų analizę galima formuoti sąvokos profilius, išskirti stabiliasias ir silpniau išreikštas ypatybes, sykiu atskleidžiant reikšmės periferiją, susijusią su dabartiniu kultūriniu kontekstu.
5. Leksikografiniai duomenys yra labai svarbūs koncepto rekonstrukcijai ir sudaro vieną iš sudėtingiausių šios analizės dalių. Rekonstrukcijos patikimumą garantuoja tik kompleksškumas, naudojimasis visu kalbos žodynų korpusu. Labai svarbu atsižvelgti į žodynų specifiką ir jų tarpusavio sąsajas. Atliekant concep-

- to analizę jokiū būdu negalima remtis vien leksikografiniais šaltiniais, o tuo labiau daryti išvadų apie koncepto struktūrą remiantis tik pavieniais pavyzdžiais, galbūt atsiktinai patekusiais į žodyną.
6. Svarbų vaidmenį koncepto rekonstrukcijoje atlieka išskiriamų ypatybių stabilumas, reguliarus jų pasikartojimas įvairaus pobūdžio tekstuose, tuos bruožus perteikiančių leksemų / frazių / frazemų pastovumas, patvarumas kalboje. Tokių duomenų paprastai pateikia šiuolaikiniai kolokacijų žodynai, kuriuose žymima statistinė žodžių vartojimo analizė.
 7. Rekonstruojant konceptą reikėtų būtinai atsiminti, kad svarbu orientuotis ne tik į sąvokos struktūrą, bet ir į platesnį tyrimo spektrą – analizuojamo objekto vertinimą siekiant atskleisti žmonių sąmonėje įsitvirtinusią nuomonę apie jį, visą laiką stebint, kaip tą informaciją mums perteikia kalba.

LITERATŪRA

- BARTMIŃSKI JERZY, 1998, Podstawy lingwistycznych badań nad stereotypem – na przykładzie stereotypu „matki”, *Język a Kultura 12: Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne*, red. J. Anusiewicz, J. Bartmiński, 63–83.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2007, *Językowe podstawy obrazu świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2007, Polski stereotyp *matki* (*Językowe podstawy obrazu świata*, aut. J. Bartmiński), Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 151–166.
- BARTMIŃSKI JERZY, 2015, Perspektywa semazjologiczna i onomazjologiczna w badaniach językowego obrazu świata, *Poradnik Językowy 1*, 14–29.
- BARTMIŃSKI JERZY, CHLEBDA WOJCIECH, 2008, Jak badać językowo-kulturowy obraz świata Słowian i ich sąsiadów? *Etnolingwistyka 20*, 11–27.
- BARTMIŃSKI JERZY, CHLEBDA WOJCIECH, 2013, Problem konceptu bazowego i jego profilowania – na przykładzie stereotypu EUROPY, *Etnolingwistyka 25*, 69–95.
- BIERWISCH MANFRED, 1969, *Strukturelle semantik*, Berlin.
- BOGDZEVIČ MONIKA, 2020, *PYKČIO, BAIMĖS ir GĖDOS jausmai lietuvių kalboje iš kognityvinės ir kultūrinės perspektyvos*, daktaro disertacija, apginta VU, prieiga internete: publications.vu.lt
- CHLEBDA WOJCIECH, 2010, W poszukiwaniu językowo-kulturowego obrazu świata Słowian, *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 7–20.
- CHLEBDA WOJCIECH, 2014, O potrzebie mapowania polskiej pamięci / niepamięci zbiorowej, *Konstrukcje i destrukcje tożsamości 3: Narracja i pamięć*, red. E. Golachowska, A. Zielińska, Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 39–47.
- GREŃ ZBIGNIEW, 2010, Słowniki przedmiotowe jako źródło w badaniach porównawczych językowego obrazu świata, *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 57–66.

- GRITĖNIENĖ AURELIJA, 2016, Šermukšnio vaizdinys „Lietuvių kalbos žodyne“, *Tautosakos darbai* 52, 85–104.
- GUDAVIČIUS ALOYZAS, 2000, *Etnolingvistika: (tauta kalboje)*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
- JAKAITIENĖ EVALDA, 2005, *Leksikografija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- KOZŁOWSKA-DODA JADWIGA, 2015, *Dom w języku białoruskim, Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów 1: DOM*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 177–206.
- LAKOFF GEORGE, 1986, Classifiers as a Reflection of Mind, *Noun Classes and Categorization*, ed. Colette Craig, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins, 13–51.
- ŁOZOWSKI PRZEMYSŁAW, 1999, Panchronia czy językoznawstwo bez synchronii, *Przeszłość w językowym obrazie świata*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 26–27.
- MIODUNKA WŁADYSŁAW, 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, Warszawa: PWN.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2020b, Apie kultūrinių konceptų eksplikaciją, *Vertybės lietuvių ir lenkų kalbos pasaulėvaizdyje 1: Teorinės prielaidos ir interpretacijos*, sud. K. Rutkovska, S. Niebrzegowska-Bartmińska, Vilnius–Liublinas: Vilniaus universiteto leidykla, 46–68.
- PIOTROWSKI TADEUSZ, 2010, Słowniki w badaniach językowego obrazu świata, *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 49–56.
- POPOWSKA-TABORSKA, 2010, Zbiory zanikającego słownictwa jako potencjalne źródło informacji etnolingwistycznej, *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 121–124.
- POTAPOVA OLGA, 2010, Jazykovyje etničeskije stereotipy i slavjanskaja leksikografija, *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 135–142.
- PUPKIS ALDONAS, 2013, *Juozas Balčikonis ir didysis „Lietuvių kalbos žodynas“*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- RUDENKO JELENA, 2010, Istoričeskije sloviri kak istočnik etnolingvističeski relevantnoj informacii, *Etnolingwistyka a leksykografia*, Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 125–134.
- RUTKOVSKA KRISTINA, 2021, MOTINOS konceptas kalboje ir kultūroje, *Žemė, Motina, Duona*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla (spausdinama).
- SAKALAUSKIENĖ VILIJA, SAWANIEWSKA-MOCHOWA, 2019, Litewska i polska spuścizna językowa Antoniego Juskiewicza (Antanasa Juški) z perspektywy XXI wieku, *Acta Baltico-Slavica* 43, 23–40.
- SAKALAUSKIENĖ VILIJA, SAWANIEWSKA-MOCHOWA ZOFIJA, 2017, Dvikalbiai žodynai kaip kultūros tekstai (XIX a. kun. Antano Juškos žodyną pagrindu), *Acta Linguistica Lithuanica* 76, 89–104.
- SMOCZYŃSKI WOJCIECH, 1982, Indoeuropejskie podstawy słownictwa bałtyckiego, *Acta Baltico-Slavica* 14, 211–240.

- VILKIENĖ LORETA, 2015, Kalbinės tapatybės lietuviškumo atsklaidai, *Emigrantai: kalba ir tapatybė, kolektyvinė monografija*, moksl. red. M. Ramonienė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 135–153.
- WIERZBICKA ANNA, 1993, Nazwy zwierząt, *O definicji i definiowaniu*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 251–257.
- WIERZBICKA ANNA, 1996, Między modlitwą a przekleństwem: *O Jezu!* i podobne wyrażenia na tle porównawczym, *Etnolingwistyka* 8, 25–40.
- WIERZBICKA ANNA, 1999, *Język – umysł – kultura*, Warszawa: PWN, 27–49.
- ZUBAITIENĖ VILMA, 2014, *Lietuvių leksikografija: istorija ir dabartis. Mokomoji knyga*, Vilnius: Vilniaus universitetas.

ŠALTINIAI

- AŽ – Ermanytė Irena, *Antonimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2003, el. variantas 2015, prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/antonimu>
- BLKŽ – *Bendrinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. redaktorė D. Liutkevičienė, 2013–2020, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete: <http://blkz.lki.lt>
- DKŽ – Labutis Vitas, *Daukšių krašto žodynas*, Vilnius: Alma littera, 2002.
- DLKŽ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, vyr. redaktorius St. Keinys, 2012⁷, el. variantas 2015 (atnaujinta versija 2017), prieiga internete: <http://lkiis.lki.lt/dabartinis>
- DŠŽ – *Dieveniškų šnektos žodynas* 1–2, moksl. red. D. Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Vidugiris. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005–2010.
- DTŽ – Naktinienė Gertrūda, Paulauskienė Aldona, Vitkauskas Vytautas, *Druskininkų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1988.
- DŽ – *Wyrzy wyjęte z rękopiśmiennego słownika litewskiego na polski Kazimierza Krzysztofa Daukszy nauczyciela parafialnej szkoły w Birzach*, rankr. [1836–1844].
- FŽ – *Frazeologijos žodynas*, red. J. Paulauskas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001, <http://lkiis.lki.lt/frazeologizmu>
- IŽ – *Lauryno Ivinskio lenkų–lietuvių kalbų žodynas*, par. O. Kažukauskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2010.
- JŽ – Juška Antanas, *Latvių–lietuvių–lenkų kalbų žodynas* 1: A–O, rankr. [1975].
- KKNŽŽ – Kudirka Robertas, *Kalėjimo, kriminalinio ir narkomanų žargonų žodynas*, Kaunas: Kitos knygos, 2012.
- KRŠŽ – Pupkis Aldonas, *Kazlų Rūdos šnektos žodynas* 1–2, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008–2009.
- KŠŽ – Vilutytė Angelė, *Kaltanėnų šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2008.
- KTŽ – Aleksandravičius Juozas, *Kretingos tarmės žodynas*, sud. D. Mikulėnienė, D. Vaišnienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2011.
- KŽ – Vosylytė Klementina, *Kupiškėnų žodynas* 1–4. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2007–2013.

- LKEDB – *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*, 2008, Vilnius: Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, prieiga internete: <http://etimologija.baltnexus.lt/>
- LKKŽ – *Lietuvių kalbos kolokacijų žodynas*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2019.
- LASiS – *Leksykon aksjologiczny Słowian i ich sąsiadów 1–5: DOM*, 2015–2018, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- LKPŽ – Vosylytė Klementina, *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014, el. variantas 2015, prieiga internete: www.lkiis.lki.lt/palyginimu
- LKŽ – *Lietuvių kalbos žodynas 1–20, 1941–2002*, elektroninis variantas, red. kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2008 ir 2018), Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, prieiga internete: www.lkz.lt
- LTŽ – Petrauskas Jonas, Vidugiris Aloyzas, *Lazūnų tarmės žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1985.
- LŽB – *Lietuvių žargono bazė*, prieiga internete: <http://www.flf.vu.lt/mokslas/elektroniniai-istekliai#duomeni-bazes>
- PKŽ – Mažiulis Vytautas, *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*, 2 leidimas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2013.
- PDB – *Prūsų kalbos paveldo duomenų bazė*, prieiga internete: <http://www.prusistika.flf.vu.lt/zodynas/paieska>.
- PPAŽ – Asta Leskauskaitė, Vilija Ragaišienė. *Pietinių pietų aukštaičių šnektų žodynas 1–2*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2016–2019.
- PŽ – *Słownik języka litewskiego, polskiego i łacińskiego przez Dionizego Paszkiewicza, Żmujdzina 1–2, 1825–1830*, rankr.
- SEJL – Smoczyński Wojciech, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, Vilnius: Vilniaus universitetas, 2007.
- SLKŽ – Paulauskas Jonas, *Sisteminis lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1987, el. variantas 2015, prieiga internete: lkiis.lki.lt/sisteminis
- SŽ – Lyberis Antanas, *Sinonimų žodynas*, 2-asis patais. leid., Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2002, el. variantas 2015, prieiga internete: lkiis.lki.lt/sinonimu
- ŠRDŽ – Vitkauskas Vytautas, *Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas*, Vilnius: Mokslas, 1976.
- ŠVŽŽ – Vanagienė Birutė, *Šiaurės vakarų žemaičių žodynas: Ylakių, Lenkimų, Mosėdžio, Skuodo, Šačių apylinkių šnektos 1–2*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014–2015.
- VŠŽ – Markevičienė Žaneta, Markevičius Aurimas, *Vidiškių šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvos edukologijos universitetas, Lietuvių kalbos institutas, 2014.
- ZaŠŽ – *Zanavykų šnektos žodynas 1*, vyr. red. A. Pupkis, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas 2003; *Zanavykų šnektos žodynas 2–3*, vyr. red. V. Sakalauskiene, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2004–2006.
- ZŠŽ – Vidugiris Aloyzas, *Zietelos šnektos žodynas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1998.

VIETOVARDŽIŲ SANTRUMPOS

Arm	– Armōniškės, Baltarusija	Psl	– Pāsaliai, Baltarusija
Bsg	– Baisógala, Radvìliškio r.	PvnR	– Pāvandenės miestelio rytinės apylinkės
Br	– Barzdų miestelis ir jo apylinkės, Šakių r.	Rm	– Ramýgala, Pānevėžio r.
Ds	– Dūsetos, Zarasų r.	Snt	– Sintautai, Šakių r.
Gdr	– Giedraičiai, Molėtų r.	Skr	– Skiřsnemunė, Jurbarko r.
Gs	– Geistaraĩ, Vilkaĩškio r.	Šr	– Širvintos
Gvlt	– Gaváltuva, Marijampolės sav. t.	Šts	– Šatės, Skuōdo r.
Jnk	– Jankaĩ, Kazlų Rūdōs sav. t.	Švnc	– Švenčiónys
Krř	– Kurřėnai, Šiaulių r.	Trgn	– Taurāgnai, Utenōs r.
Lp	– Léipalingis, Lazdijų r.	Vkřn	– Vieķšnāliai, Telšių r.
Ms	– Mōsėdis, Skuōdo r.	Vlkv	– Vilkaĩškis
Nm	– Kudĩrkos Naūmiestis, Šakių r.	Žv	– Žviņgiai, Šilālės r.

Lexicographic Sources in the Lithuanian Language Worldview Research

Summary

The article examines the use of dictionaries in the language worldview research. It raises questions about the limitations of the “lexicographic worldview“, presents researchers’ doubts about the objectivity and scientificity of this type of research, and provides arguments in favor of the research. The second part of the article introduces and discusses the procedure of lexicographic analysis in more detail. Examining the image of the MOTHER concept reflected in Lithuanian lexicography, the thought is put forward that the reliability of such an analysis is guaranteed by its complexity. At the same time, it is emphasized that analysis of the concept should in no way be based solely on lexicographic sources, drawing conclusions about the structure of the concept on the basis of only a few examples, possibly accidentally included in the dictionary. An important role in the reconstruction of the concept is played by the stability of the distinguished features, their regular repetition in various texts, the constancy of the lexemes / phrases / phrasemes conveying these features, and their persistence in speech.

KEYWORDS: lexicography, dictionaries, concept, meaning, panchrony, folklore.
